

Arkitekt H. H. Engquist har i denne tegning vist sit projekt fra 1952 for genopførelsen i Købstadmuseet »Den gamle By« af Aabenraa-huset fra Storegade 2, et bindingsværkshus fra Christian IV's tid med en grundmuret gavlfacade fra 1738.

Huse i Aabenraa

Af Sigvard Skov

De sønderjyske byer har deres særpræg, både i fællesskab og hver for sig. De har deres fælles særpræg sammenlignet med f. eks. de nørrejyske, som igen i nuancer og detaljer afviger fra de fynske. Et væsentligt fællestræk er, at de har haft mulighed for og formået at bevare deres gamle huse, det vil sige dem fra ca. 1700 til 1850, i større antal end i de fleste andre danske byer. Der byggedes ikke særlig meget i tiden efter 1864, man fik derfor ikke så mange af de arkitektoniske rædsler fra 70'erne og 80'erne, som ellers skæmmer så mange hyggelige provinsbyer. Til gengæld fik man lidt senere en del preussiske monumentalbygninger, som kun i ringe grad er tilpasset de lokale forhold og byggetraditioner. Måske har man også i Sønderjylland haft mere sans for det gamle, man har sat en ære i at bevare huse af interesse og kvalitet. Og der er tale om

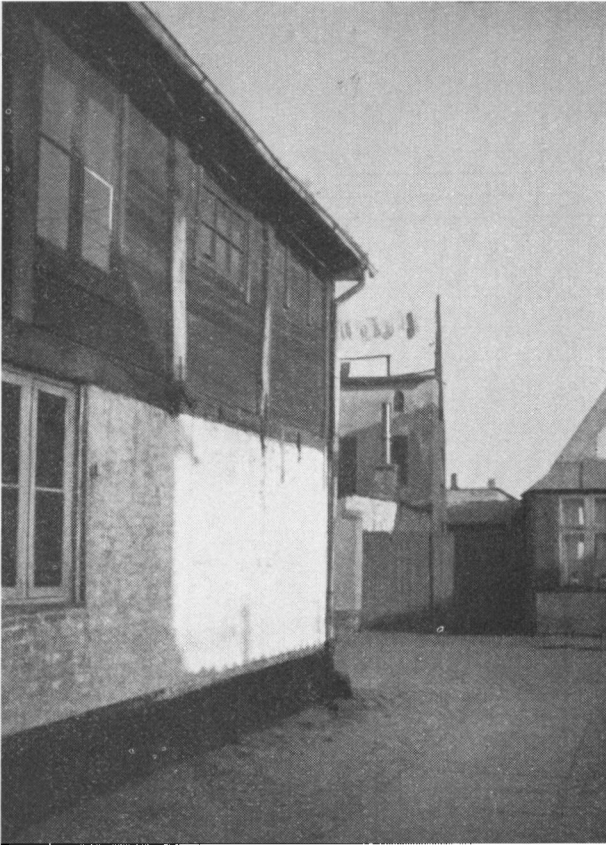
et lokalt særpræg for hver af de fire købstæder og da for flækkerne med for den sags skyld. Selv en meget hastig rundfart i Aabenraa vil røbe, at de allerfleste arkitektonisk interessante huse er fra 1700'årene, fortrinsvis dettes anden halvdel, altså sønderjysk rokoko, omend nok med mere tryk på sønderjysk end på rokoko, og dernæst at husene er så yderlig beskedne. De typiske Tønderhuse er ældre, er fortrinsvis præget af barokken, mens Haderslev og Sønderborg f. eks. har flere renaissanceminder omend i reduceret overlevering. De største aktiver, man noterer for Aabenraas sønderjyske rokokohuse, er den charmerende borgerlige hygge med præg vel ikke af rigdom i den store stil, men dog af jævn solid velstand, og dertil af et tiltalende og velbevaret helhedsmilieu.

Tør man tro mester Adam af Bremen, har der allerede på Svend Estridsens tid været en bybebyggelse ved alle de østjyske fjorde, altså også i Aabenraa. Men ellers lå byen ikke ved den alfare vej og manglede de bekvemme forbindelser landværts — søvejen var upåklagelig — som var af afgørende betydning for, at det lille fiskerleje, der er udgangspunktet for Aabenraas udvikling, kunde trives og udvikles til en bebyggelse af købstadkarakter. Byens formelle rettigheder som købstad skriver sig formentlig fra Valdemar Sejrs tid. Selv om det altså ikke var nogen færdselsåre af første rang, der gik gennem Aabenraa, er det alligevel landevejsgaden, som bugter sig gennem Søndergade, Storegade og Ramsherred, der den dag i dag drager den primære linie i byens gadenet. Formentlig er den ældste bykærne opstået omkring Søndertorv med den nære tilknytning til havnen og med gaderne Skibbroen og Vestergade. Den sidste dannede forbindelsen til en gammel kongsgård, ældre end Brundlund slot. Et Storetorv og et Nørretorv betegner byens almindelige fremrykning mod nord. Mod syd hindrede det lave terræn med enge, der hyppigt oversvømmedes, al udvidelse til vore dage. Formentlig er Nørretorv og Ramsherred blevet bebygget i 1500-årene.¹⁾ En større almindelig opgang for byen kom dog først i 1700-årene og skyldes især søfarten. Byen voksede i betydning, man kunde ikke længere

lade postruten gå udenom byen, den blev lagt direkte gennem Aabenraa og ikke som tidligere blot med en forbindelse via Toldsted. Byen gik fremad, den voksede og blev tilmed velhavende. Mens der er adskillige vidnesbyrd om de danske købstæders stilstand eller forfald i årene før og efter år 1800,²⁾ er det påfaldende, at adskillige rejsende ikke blot fremhæver byens venlighed, men også dens velstand, „denne lille smukke og velhavende By“.³⁾ En tysk rejseskribent fandt, at velstanden mest viste sig i husene, som han fandt rene og nymalede, med blomster i vinduerne, med smukke møbler og velpudset kobbertøj indendørs.⁴⁾ Sammenhængen mellem rigdom og søfart er velkendt og skal ikke her belyses nærmere, det skal blot fremhæves, at både skønheden, venligheden og velstanden afspejler sig den dag i dag i de bevarede huse fra tiden. Man kan idag køre gennem nabobyen Haderslev uden at ane, at byen er en søkøbstad med havn, helt modsat Aabenraa, hvor man selv ved en hastig gennemfart kommer i nærmeste nærhed af såvel havnen som den åbne fjord. Forskellen er baade typisk og symbolsk. Haderslev er i økonomisk henseende en oplandsby, der lever og altid har levet i nær kontakt med det rige bondeland, der til alle sider omgiver byen. Aabenraa er vendt mod havet og havde sin storhedstid, mens det endnu var træbyggede skibe fra egne værfter, der sejlede på de store have, især med kinakysten som rejsens mål.

Bulhuse.

Det må antages, at i det middelalderlige Aabenraa har bebyggelsen overvejende været af træ. Bindingsværk har formentlig også forekommet, mens det er tvivlsomt, om der har været andre grundmurede huse end kirken og præsteskabets hus. Heri er der intet mærkværdigt. Derimod er det værd at mærke, at der i Aabenraa endnu findes enkelte rester af den ældgamle træhusbygning, som een gang dominerede de danske byer, men hvis sidste rester nu må søges i Sønderjylland og i de tidligere danske provinser østensunds. De bevarede rester

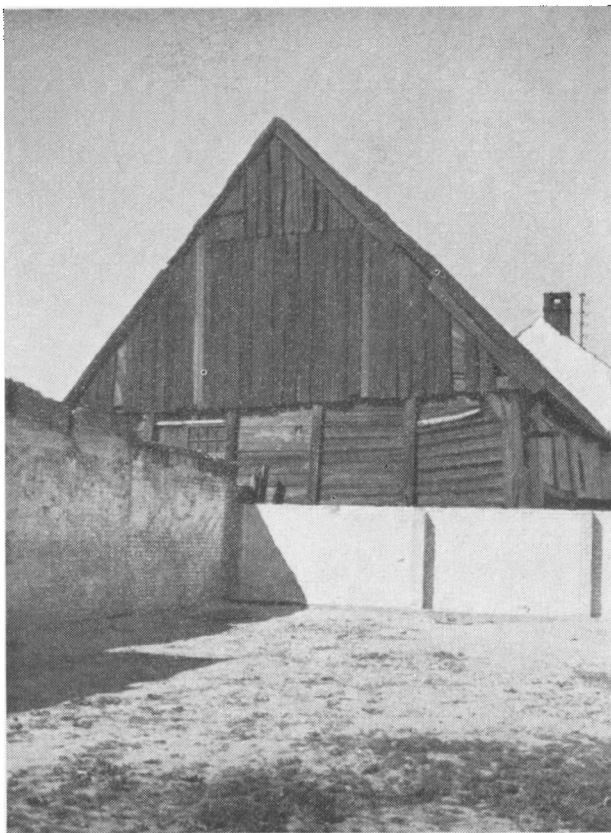

Ejendommen Søndergade 10 har paa en dyb grund et baghus, der ved en lille smøge vender ud mod Slotsgade. Det var oprindelig et bulhus, hvoraf dog blot øverste etage har bevaret den oprindelige byggemåde med stolper og bulfjæle.

går dog ikke tilbage til middelalderen. Vi vender os derfor i stedet til Saxos krønikeværk. Han beretter vel ikke om husene i Aabenraa; men en episode i stridighederne om Slesvigs bispestol er ganske oplysende. Den verdenshistoriske baggrund er intet mindre end kampen mellem pave og kejser om middelalderens verdensherredømme. I 1160'erne fik denne kamp sin danske afspejling i striden mellem kong Valdemar I og den betydelige kirkefyrste, erkebisp Eskil. I Sønderjylland fik denne kamp sin særlige tilspidsning i striden mellem to emner til Slesvigs bispestol, den kongeligtsindede Okko og den kirkeligtsindede Esben. Saxo fortæller i denne forbindelse, at Niels Rassesøn,

som kong Valdemar havde udnævnt til hertug i Slesvig, gjorde et tog mod en af bisp Esbens gårde og der brød et ypperligt hus ned, som han agtede at føre bort på vogne.⁵⁾ Når det således har kunnet lade sig gøre at røve et hus, og for Saxo er der intet påfaldende heri, så må huset nødvendigvis være bygget af træ, og det tør vel endvidere sluttes, at da byggemåden hverken nævnes eller kommenteres, har det været den almindelige byggemåde. Det har været et hus af den type, vi kalder bulhuse, og som vi også har arkæologiske vidnesbyrd om har eksisteret bl. a. i Hedeby, og som utvivlsomt her som på Gotland kan føres tilbage til forhistorisk tid. Bulhuse byggedes helt af træ med stolper som konstruktivt bærende led. Mellem disse sattes de ca. 5 cm tykke bulfjæle, der udgjorde husets vægge. I stolperne var der forsænkede riller, noter, hvori de tværgående fjæle kunde gå ind, og disse var endvidere tildannet således, at overkanten af hver fjæl havde en til begge sider affaset ryg, der netop passede ind i en tilsvarende kileformet fordybning i den overliggende fjæl. Ved denne tætte samling skulde det være muligt både at opnå tætte fuger og tillige at modvirke træets naturlige tilbøjelighed til at vride og kaste sig. Bulhuse er vækstgeografisk betinget af forekomsten af løvskov og har i Europa været kendt fra Balkan til Norden. Mens den tilsvarende byggeform i nåletræsegnene, knudetømringen,⁶⁾ endnu lever i bedste velgående, er bulhusbygning udpræget fortid og kendes nu kun fra ganske få bevarede monumenter.⁷⁾ Bortset fra en bulvæg fra 1100'årene i Gåsetårnet i Vordingborg er huse af denne byggemåde nu helt forsvundet fra de danske øer, hvorimod de endnu kendes østen for sundet og endelig fra Sønderjylland, hvor Haderslev og Aabenraa har bevaret de sidste købstadhuse af denne type til vore dage. I Købstadmuseet „Den gamle By“ i Aarhus repræsenteres bulhusbygningen af to huse fra Haderslev, hvor de oprindeligt stod i Slotsgade.⁷⁾ Det vil derfor være rimeligt at lade de bevarede rester af denne gamle byggemåde indlede den her skildrede række af Aabenraas gamle huse.

Endnu i 1910 fandtes en halv snes bulhuse i Aabenraa, næ-

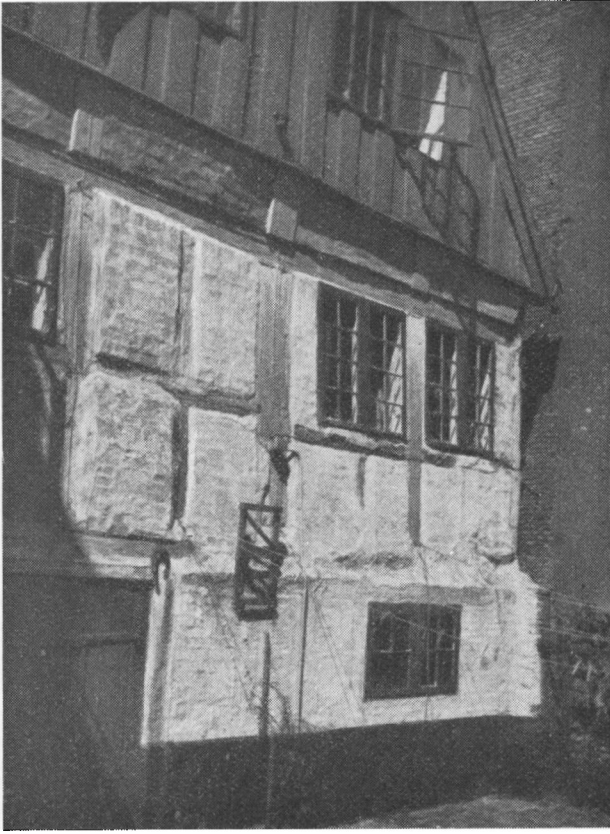
I Slotsgade 5 findes inderst på grunden et tværhus med delvis bevarede bulhusvægge. Den brede gavlgiver — skønt væsentlig yngre — en god forestilling om udseendet af middelalderens træbyggede Aabenraa.

sten alle i to etager, i dag er blot to huse bevaret og tilmed kun delvis. Søndergade 10 har i dag en grundmuret facade af nyere dato mod Søndergade, men har som så mange gamle købmandsgårde en dyb grund, som er bebygget med både sidefløj og bagbygning. Oprindeligt har flere led af denne sekundære bebyggelse været bulhuse, nu er blot bevaret en del af bagbygningen ud mod Slotsgade. Denne bagbygning i to etager, der har hørt til købmandsgårdens udenværker med stald forneden og kornmagasin for oven, har i øverste etage bevaret fire fag bulvæg, mens underste stokværk forlængst og gavlen i nyere tid er blevet erstattet med murværk. Slotsgade 5 er et gavlhus, der

inderst på grunden har et toetages tværhus. Nederste etage er nu i grundmur, i øverste etage er stolperne bevaret, men bulvæg er blot bevaret i de to midterste af de fem fag, de andre er fyldt ud med murværk som en slags bindingsværk. Dog har den fem fag brede gavlbælte bevaret bulhuskonstruktionen i hele bredden i den øverste etage. Derover er gavltrekanten fjælleklædt efter gammel skik. Adskillige bulhuse er forsvundet i dette århundrede; men de var alle som de her omtalte udhuse eller baghuse og ikke egentlige beboelseshuse. Det er til denne sekundære bebyggelse værksteder, stalde, magasiner og lagerum, at bulhuse holdt sig længst. De har i deres sene udformning — de endnu stående må dateres til omkring 1700 — blot stolperne og eventuelt enkelte andre konstruktive led udført i eg, mens væggenes bulfjæle, bjælker og tagværk er af fyr, som man i 1700'årene vel ikke havde adgang til i landets egne skove, men som er indført søværts. Det er ganske vist den lette adgang til østkystens vidtstrakte skove, der har bibeholdt bulhusbygningen i egnen fra Aabenraa og op til Kolding helt op til vor tid; men fra 1700'årene var der ikke mere nogen overflod af eg til bygningstømmer, det var vigtigere at skibsværfterne forsynedes. Dertil kom, at fyrren var lettere at bearbejde, vel også billigere, og let kunde fremskaffes i søkøbstæderne.

Bindingsværk.

Som det fra de ældste trækirker kendte stavvirke afløstes af bulhuse måtte disse igen vige for bindingsværket. Konstruktionen er noget nær den samme, blot udfyldes felterne mellem stolperne med muret tavlbælte eller lerklining i stedet for med bulfjæle. Også bindingsværkshuse er fortrinsvis tømmermandsarbejde. I middelalderen har vel bulhuse og bindingsværkshuse stået side om side i Aabenraas som i så mange andre købstæders gader, stræder og gyder; men senest i 1500'årene er vel bindingsværket blevet det dominerende, og bulvægge trængt tilbage som andenrangs byggeemne. I modsætning til nabo-byerne i nord og syd er bindingsværket kun sparsomt repræ-

Storegade 11, et eenetages gavlhus af bindingsværk har i gavlen mod gården bevaret præg både af den sengotiske tømmerkonstruktion og af ombygningen i 1752, da der bl. a. indsattes nye vinduer.

senteret i Aabenraa. Årsagerne er flere. Byen har ikke i 15—1600-årene haft de store handelsmuligheder, der kunde skabe de store købmandsgårde, og endelig har de fortærende ildebrande ødelagt en del. Mærkværdigt tidligt blev også bindingsværket degraderet til andenrangs byggemåde i den forstand, at man — det gælder ikke mindst for gavlhusene — byggede facaden mod gaden i grundmur, mens det billigere bindingsværk nok kunde gå an til resten af huset. Der blev på denne måde ikke brug for billedskårne facader med udskårne knægte, rosetprydet tømmer og dørhamre⁸) med fromme eller fyndige indskrifter. Snarere lever i de bevarede gavles jernankerpry-

delser mindet om en forbindelse bagud til renaissancens murstensarkitektur.

Bindingsværk af gotisk præg finder man i gavlhuset Storegade 11. Det har haft en noget indviklet bygningshistorie, der bortset fra moderne ombygninger kan opdeles i tre perioder, nemlig anden halvdel af 1500-årene, rokokotiden omkring 1752 og endelig 1860'erne. Fra anden periode stammer en del af husets faste indretning med nydelige og velbevarede døre og andet bygningsssnedkerarbejde. Det er klart, at jo flere ombygninger et hus har været udsat for, jo vanskeligere kan det være at skabe sig en forestilling om dets oprindelige udseende. Den oprindelige gadefacade, der naturligt er den, der har været ofret mest på, er fuldstændig forsvunden. Derimod er østgavlen mod gården nogenlunde velbevaret, det er i denne og i den sydlige langside med knægte af gotisk type, at man sporer 1500-årenes byggemåde. Huset må utvivlsomt have haft en gotisk præget, knægtbåret facade ud mod Storegade. Det samme har været tilfældet med det kun lidt yngre hus, Storegade 2, hjørnet af Pottergade, som nu er flyttet til Købstadmuseet „Den gamle By“ i Århus. Det er et bindingsværkshus af renaissancetype, Allerede i 1738 ansås den oprindelige knægtbyggede gavl med etagefremspring ikke længere at være tidssvarende, og huset fik en murstengavl i barok udformning ud mod Storegade. Et enkelt af de små huse i Slotsgade har bevaret en iøvrigt ret enkel bindingsværksgavl, men ellers maa man her som andre steder, hvor bindingsværket endnu findes, bag om gadefacaderne og søge i vægge mod gårdsplads, samt i pakhuse, side- og bagbygninger. At det ikke altid har været sådan, at bindingsværket var andenrangs byggemåde, der helst måtte skjules, ses f. eks. af Slotsgade 9, hvor bindingsværket har smukke mønstermurede tavler, der givet har været bestemt til at ses, ikke til at overkalkes. Virkelig gedigent bindingsværk af svært tømmer fra omkring 1700 ser man dog i Nybro 14. Det præsenterer sig smukt til gården, selv om visse nyere ombygninger har ændret billedet af den anselige længe med det stejle tegltag. Afbindingen er interessant ved, at der findes dobbelte løsholter¹⁰⁾

Nybro 14 har en spærrende hvidkalket mur mod gaden. Bag denne findes mod gården en statelig bindingsværksfacade med kraftige egestolper fra omkring 1700. Indgangspartiet og vinduerne er senere ændret.

mellem stolperne, hvad der er sjældent i købstads-, men nok så almindeligt i herregårdsbindingsværk. I 1781 lod imidlertid ejerparret Nicolai og Anna Maria Nielsen gavlen og det fag, der er nærmest mod gaden, ombygge i grundmur med muret portal og udskåret dobbeltdør. Det formodes, at denne ombygning skyldes bygmesteren P. Callesen Søring.¹¹⁾ En høj hvidkalket mur afspærrer gårdspladsen fra gaden, således at man med lethed kan passere forbi huset uden at ane, at der skjuler sig en smuk bindingsværksfacade på husets langsideside mod gården.

I Slotsgade, den gade, der rummer de fleste gamle huse, findes bindingsværk anvendt i nr. 5, 9, 11, 21, 29 og 37. Huset nr. 11 er det ældste og var oprindeligt et regulært bindingsværkshus fra ca. 1675. Det har dog på et tidligt tidspunkt fået en muret gavltrekant af mærkelig konservativ udformning med

vandrette bånd, der opdeler gavlen på renaissancemanér, og som sikkert har sit forbillede i gavlen på Brundlund slot, som den stod før C. F. Hansens ombygning. Det samme gælder gesimserne langs tagfladerne, et træk, der går igen på adskillige Aabenraa-huse, som her vistnok viser sig for første gang og iøvrigt er et udpræget barokfænomen. Stilmæssigt står gavlen altså på overgangen mellem renaissance og barok og burde derfor dateres til omkring 1650; men provinshåndværkere kunde ofte være et par årtier eller tre bagud i den almindelige stiludvikling. Fra 1700-årenes første årtier er Slotsgade nr. 21, et smalt toetages hus, gavlvendt og med facadens helt glatte bindingsværk skjult under oliemaling, kun vindskierne¹³⁾ af træ, der her erstatter gavlgesimsen, røber trækonstruktionen. Der er for den lokale byggeopfattelse noget typisk i, at et af de meget faa huse, der har fået lov at beholde bindingsværket i facaden, helt forsager bindingsværkets stærkeste æstetiske virkning, vekselspillet mellem stolper og murværk. 1700-årenes Aabenraa har i mindre grad end de fleste andre danske købstæder været en bindingsværksby.

Gavlhuse.

I 1818 kom den unge theolog, den senere professor og politiker, H. N. Clausen, på vej til udlandet gennem Aabenraa. I sin rejsedagbog gav han byen følgende interessante karakteristik: „Byen er lille og ikke smuk; her som i Haderslev vende de fleste af Husene Gavlen udad, saa at en Gang gennemløber Husets Længde; dette giver Byen et stygt Udseende, fordi de taarnede Tage først og mest falde i Øjnene.“¹³⁾ Udtalelsen er interessant. Den kontrasterer stærkt mod de fleste andre rejseskribenters rosende omdømme. „En nydelig lille by,“¹⁴⁾ skrev den svejtsiske pædagog J. C. Lavater, og det samme udtrykte L. M. Wedel med ordene: „En liden, men kiøn Stad.“¹⁵⁾ Naar H. N. Clausen kom til en anden opfattelse, skyldes det ikke manglende æstetisk forståelse, men netop det, at han var præget af den nye klassicisme i kunstopfattel-

*Slotsgade
domineres stadig af den gamle bebyggelse fra 1700-årene, små gavlhuse med karnapper ud mod gaden.*

sen. For en stilart som empiren i 1800-årenes første årtier, der krævede regelmæssighed, symmetri og helhedssyn, måtte gavlhuset være en vederstyggelighed. For en senere eftertid, der kan betragte husene historisk, vil vel netop gavlhusene med de tårnede tage være en charme mere i byens venlige fysiognomi. Dertil kommer, at den samme facadekomposition med usymmetrisk dør og karnap på en gavlfacade er gentaget så ofte, f. eks. i 1900-årenes villabyggeri, at vi intet mærkeligt finder heri.

I dansk købstadbebyggelse dominerer huset med langsiden til gade, og denne type findes da også i Aabenraa både blandt ældre og nyere huse. At placere husene med gavlen mod gaden er for så vidt en fremmed skik; men den har vundet indpas i adskillige danske byer. Foruden de sønderjydske gælder det mest Kolding og Helsingør, samt byerne i Sydfyn og på Lolland, altså fortrinsvis byer, der har nærmere eller fjernere forbindelse med Østersøen, hvis havnebyer i høj grad præges af gavlhusbebyggelse. En anden gruppe samler sig om Nord-søen med Holland som et naturligt centrum. Gavlhuset er som nævnt kommet udefra; men da det har vundet så vidt udbre-

Klinkbjerg 1 præsenterer sin brede gavl fra 1767 ud mod den lille plads. Bygmesteren har søgt at komponere en symmetrisk facade efter tidens og stilens krav; men midterfeltet, hvor døren oprindeligt har siddet, er af den tofags karnap brutalt skubbet til side, så symmetrien ikke kunne overholdes. De store ruder i nederste etage er af nyere dato.

delse og har været gængs her i landet siden middelalderen, må det siges at have vundet sig dansk borgerret. Byggemåden er bestemt af smalle, dybe grunde og frembyder en stærkere udnyttelse af arealet, end det er tilfældet med den traditionelle langhusbebyggelse. Mellem gavlhusene var der mulighed for smalle smøger og gyder, og hvor man byggede flere huse på grunden, gjorde man det indre smallere end gadehuset for at skabe lidt gårdsplads. I mange tilfælde afsluttedes bebyggelsen med et tværhus inderst på grunden. Denne byggemåde, der vistnok går langt tilbage i middelalderen,¹⁶⁾ var ligeledes stærkt fremherskende i renaissancetiden, der i alt fald i den

hollandsk prægede form, der blev gængs hos os, jo især dyrkede de udsmykkede gavle. Fra denne stilart har gavlhuset bevaret adskillige træk ind i de følgende perioder. De høje knejsende gavle og de rigt smedede jernankre er typiske renaissancetræk, der er bevaret i Aabenraas borgerhuse fra 1700-årene, skønt den tids arkitektoniske idealer var væsentlig andre. Det faldt vanskeligt at anvende barokkens kompositionsskema på disse gavlfacader. Bredden kunne variere fra to fag i de små huse i Slotsgade til seks fag, f. eks. i huset Gildegade 5 fra 1765. End ikke et efter barokkens opfattelse så selvfølgelig krav som hoveddørens placering midt på facaden lod sig altid realisere. Ofte kom der en karnap i vejen og forrykkede den ellers tilstræbte ligevægt og symmetri. Et typisk eksempel er det iøvrigt nydelige hus Klinkbjerg I, hvor den pilasteromrammede dør¹⁷⁾ (nu erstattet af et vindue) vilde indtage pladsen på facadens midte, om ikke karnappen havde skubbet den ud til siden. Derimod kunde barokken og rokokoen nok få lov at komponere dørindfatninger i form af stilige portaler, indenfor hvilke endnu mange steder ses nydelige dobbeltdøre med udskårne fløje af dekorativt snedkerarbejde af høj kvalitet. Det gælder ikke alene tidens egne huse, også adskillige ældre fik nye dobbeltdøre i en efter forholdene afpasset nyklassicisme i 1790'erne.¹⁸⁾

Karnappen havde ligesom den pyntede gavl været yndet af renaissancen og forekommer bl. a. på Christian IV's slotte. Også Brundlunds nordlige gavl har haft en karnap, tilmed usymmetrisk anbragt, så man har haft det fornemme forbillede nær for øje. Omkring 1600 og derefter vandt karnappen indpas i den borgerlige arkitektur, vistnok især i det sydlige Danmark, i alt fald har den holdt sig bedst i de sønderjyske købstæder samt på Ærø og Sydbyn. Man opnåede med karnappen en forestilling om mere lys i stuerne og samtidig en mulighed for bedre at følge med i, hvad der foregik på gaden. Og uanset stilarternes vekslen holdt man i Aabenraa trofast ved de knejsende gavle og de hyggelige smårudede karnapper, navnlig har

Slotsgade bevaret præget og stemningen af disse års jævne og dog pyntelige byggeri. Særlig almindelige kan karnapper ikke have været i det meste af landet, når L. M. Wedel omkring 1800 fandt det nødvendigt at forklare så omstændeligt, hvad en karnap er: „Karnap, d. v. s. et Fag eller to, som springer ud fra Bygningen selv, og har Vinduer til alle tre Sider, saa Færdslen paa Gaden derfra altid kan iagttages baade fra begge Sider og ligefor.“¹⁹⁾ Videre fortæller han, at man her har en yndlingsplads for husets kvinder: „I denne Karnap sidde Fruentimmerne almindeligen om Dagen ved deres Rok, Ramme eller Syenaal for undertiden at kunne fornøje sig ved at betragte de Forbigaaende.“²⁰⁾

Karnapper fik også anvendelse på langhusene og kunde tilmed i enkelte tilfælde, hvor de organisk gik med ind i husets opbygning, give en rytmisk opdeling af facaden, svarende til den risalitopdeling,²¹⁾ som var den foretrukne for arkitekturen i større format. Et hus fra 1741, Slotsgade 4 i Tønder, har en facadekomposition med trappe og dør i midtaksen mellem to karnapper og hævdes at være det tidligste eksempel på at indarbejde karnapmotivet i en stilmæssigt komponeret facade,²²⁾ altså så længe efter at dette problem mestredes på renaissancens mere monumentale bygninger, at man gerne vil forudsætte nogle nu manglende mellemlid. For Aabenraa kan man fremdrage Gildegade 15 fra 1752, som er bygget til to familier og derfor har fået to symmetriske karnapper, der virker som fremskudte fløjpartier. På en lidt anden måde har man klaret problemet i dobbelthuset Skibbrogade 15, opført 1738 og 1748, hvor man har bygget et for begge huse fælles karnapparti, der er ført op i husets taghøjde. Nyklassicismen yndede ikke karnappen af æstetiske grunde, men bekæmpede den tillige af praktiske. Det kunde være ganske generende for de gader, hvor der var nogen færdsel af betydning, at husejerne byggede karnapper ud. Det gjorde gaderne smallere og hindrede udsynet. Derfor blev det i 1791 ligefrem påbudt, at „ingen

På hjørnet af Jomfrugangen og Nygade ligger et af Aabenraas mange små gavlhuse. Det er hvidkalket over en tjæret kampestenssokkel, enkelt og pynteligt. Dets arkitektoniske virkemidler omfatter foruden den yndede og usymmetriske karnap blot taggesimsen og smedjersankrene i bogstavform.

maa i de Købstæder, hvorigennem Hovedpassagen gennem Landet gaar, mere herefter lade bygge Karnapper eller indsætte Udvinduer til Gaden paa deres Huse“. Karnapperne var derefter henvist til sidegaderne, hvor de i alt fald for Aabenraas vedkommende har levet i bedste velgående, indtil den romantisk betonedede murstensarkitektur i begyndelsen af dette århundrede igen gav sig til at dyrke karnappen som et både for facadekomposition og stuerne udformning nyttigt led til at skabe den ønskede afveksling, da man igen foretrak det frem for ensartethed og regularitet.

Renaissance og barok.

Middelalderens og renaissancens bygværker betyder bortset fra kirken intet for Aabenraas bybillede idag. Af middelalderlige stenhuse ved vi, at der har været præsteskabets, marianernes gildehus; men om dette ved vi ikke stort andet end, at det har ligget, hvor nu rådhuset ligger. Et enkelt bindingsværkshus, Storegade 11, har trods ombygninger endnu bevaret præg af den sene gotik,²³⁾ som man idag ellers søger forgæves blandt Aabenraas borgerhuse i alt fald over jorden. Muligt dog at der under jorden eller bag skilte og ombygninger skjuler sig enkelte endnu ukendte rester. Derimod har middelalderens og renaissancens traditioner²⁴⁾ vist en stærk viderelevn i bulhusbygning, i fastholden ved gavlhustypen og i den rige anvendelse af smedejernsankre. Tilbage til Christian IV's dage går dog huset Storegade 2, et tifags bindingsværkshus med gavlen mod gaden. Det antages opført ca. 1610.²⁵⁾ I 1738 lod den daværende ejer, glarmester Jacob Pedersen Wognsen, den traditionsmæssigt knægtbyggede facade vige for grundmur med profilgesimser langs tagfladerne og over vinduerne og med initialer og årstal i jernankre. Da huset ikke længere kunne bevares på sin oprindelige plads, tilbød byrådet det til Købstadmuseet „Den gamle By“ i Århus, der hidtil havde savnet en bygning, typisk for de sønderjyske byers særegne byggekunst.²⁶⁾ Det vides, at ilden har hærget Aabenraa adskillige gange. I 1576 brændte den sydlige halvdel af byen, i 1610 brændte 156 huse. Andre brande i 1629, 1679, 1680 og 1707 lagde større eller mindre dele af byen i aske. I 1669 brændte Slotsgade. Det er da forståeligt, at der ikke er mange huse tilbage fra 1600-årene. Muligvis stammer bindingsværkshusene Slotsgade 9 og 11 fra før 1700, er måske opført efter branden i 1669, men de har i deres hele enkle udformning ikke noget udtalt præg af den ældre barok.²⁷⁾ De murede gadegavle er formentlig yngre, men har med profilerede taggesimser og de tværgående gesimsbånd i gavltrekanter bevaret gamle traditioner. Et gavlhus som Slotsgade 13 røber ved smedejernsårstal, at det er fra 1713, men står iøvrigt helt

uden dekorative led eller andet af bestemt tidspræg. En tydeligere udtalt barokkarakter finder man i Nygade 50. Nygade var ny i 1700'årene.²⁸⁾ Den har følgelig kun fået få gavlhuse og præges snarere af de små langhuse fra tre fag og opefter, som de findes i alle danske købstæder fra den tid. På nr. 50 røber en indskrifttavle med to korslagte ankere og spejlmonogram, at huset er opført 1748. Et særegent træk er, at vinduerne krones af små gavltrekanter. Det er egentlig et renaissance-motiv, som var gængs og yndet i Frederik II's og Christian IV's byggeri; men under Frederik IV dukkede det op igen omend kun for en kort tid og er f. eks. anvendt på samme konges Fredensborg slot. Som så ofte i den provinsielle arkitektur, og det er ikke noget specielt for Aabenraa, er man en snes år bagefter tidens førende arkitekter. Samme vinduestrekanter findes også på huset Skibbrogade 8, som Nicolai Voetmanns enke, Abigail Voetmann, ifølge indskrifttavlen lod opføre i 1752. Det er formodentlig samme bygmester, der har været i virksomhed begge steder.

Yderst i Slotsgade ligger to små lave og gulkalkede huse, nr. 37 og 39, der viser, hvordan barokken kunde præge også de mere beskedne våninger. Nr. 39 er fra 1746, har tofags kvist og har bevaret den lave rundbuede dørindfatning, som sikkert har været almindelig på mange Aabenraa-huse før den store produktion af velsnedkererede fløjdøre satte ind i århundredets sidste årtier. Nabohuset nr. 37 (husene er ikke bygget sammen) er fra 1756 og har ligeledes tofags kvist. Det har grundmur til gaden, men er ellers bygget i bindingsværk. Det er iøvrigt ikke kommet ganske velbevaret ned til vor tid.

Rokoko

Rokoko'en, denne i sin oprindelige franske hofstil,²⁹⁾ har kun i ringe grad præget de jyske købstæder. Den har i det hele, bortset fra herregårdsarkitekturen, kun i ringe grad vovet sig udenfor hovedstaden, hvor den af talentfulde arkitekter dyrkedes med held ikke blot på kongelig og adelig, men også på bor-

*Postholder-
gården fra
1758, Sønder-
gade 20, er by-
ens fornemste
borgerhus, et
yndefuldt
rokokopalæ,
der gør sig
stærkt gælden-
de i gadebille-
det.*

gerlig basis. De jyske købstadhuse fra tiden mellem barokken og nyklassicismen har fået betegnelsen „jysk rokokobarok“; men i Sønderjylland findes en gruppe huse, hvor denne betegnelse ikke rigtig passer. Disse huse er mindre robuste i udformningen end de nørrejske og har til gengæld mere af den rigtige rokokos gratie. Chr. Elling pointerer ganske vist skarpt, at med den elegante københavnske rokoko har disse huse intet at gøre,³⁰⁾ men vil dog ikke derfor frakende dem rokokopræget. Betydeligst i denne gruppe er uden tvivl Aabenraas såkaldte postholdergård, Søndergade 20. Det er i virkeligheden et patriercipalæ i småstadsformat, som har formået at bevare fornem-

Postholdergården, Søndergade 20, flankeres til gårdsiden af et par lave længer. Bag disse breder sig et smukt haveanlæg prydet med skulptur og en rigdom af vækster, en næsten herregårdsagtig landlig idyl midt inde i Aabenraa by.

heden ubeskåret ved formatets reduktion. Det er et toetages langhus, opført ca. 1758 på en grund, hvor der før havde stået to gavlhuse. En heldig beliggenhed, hvor gaden svinger, gør det yderligere iøjnefaldende. Dets frihed for nær kontakt med nabohusene og det også mod gavlene afvalmede tag giver det et afsluttet og fra gadens øvrige bebyggelse noget reserveret præg. Det virker stærkt i den smalle gade, men tåler tillige at gå efter i detalillerne. Facaden er enkelt komponeret, den holdes samlet af hjørnernes rustikkvadre,⁹¹⁾ et motiv, der gentages i lisenerne, der omfatter midtpartiet med døren. Facaden er derved harmonisk opdelt, men en opdeling, der helt holder facaden indenfor samme plan. Den ikke særlig lange facade deles altså op i syv fag i stueetagen med ret smalle vinduer,

men otte i øverste, idet der er fundet plads til to vinduer indenfor midterfeltets rustikpilastrer over den brede dør, der krones af en buet lysning med en lygte i midten. Det var ganske vist ikke helt efter stilens strengeste katekismus at anbringe to vinduer i et fremhævet midtfelt — det måtte være eet eller tre — men det forekommer ikke desto mindre gang på gang i sønderjysk arkitektur. En kraftig udsvunget gesims med bløde profiler bærer det til alle sider afvalmede tag. Dette brydes idag af tre iøvrigt pyntelige kviste, hvorved det ret store tagrum kan nyttiggøres. De er senere tilføjelser. Oprindeligt har den ubrudte tagflade yderligere understreget husets fornemme enkelhed. Et morsomt træk er de murede, profilerede og svungne gesimsbånd over vinduerne. Det er egentlig et motiv fra højbarokken, der her går igen, de svungne vinduesfordakninger³²) som f. eks. Thura yndede, og over hoveddøren er bevaret noget af den barokke kraft, mens de skarpe og kraftige former over vinduerne er dæmpet ned til blødt svungne og er blevet et vigtigt karaktertræk ikke blot for dette, men for adskillige af husene i Aabenraa fra denne tid. Iøvrigt træffes disse bryn også andre steder i sønderjysk arkitektur, f. eks. i Augustenborg. Efter alt at dømme er det en lokal bygmester, der her har formået at skabe et kunstværk af rang med både en klar og sikker facadekomposition og med få, yndefulde detaljer. Husets sønderjyske karakter er umiskendelig. Foruden de svungne bryn må også de smalle vinduer med små ruder og uden fast midtersprosse henregnes til de lokalt bestemte karakteristika. Tilsvarende findes f. eks. også i det yndefulde hofpræstens hus i Augustenborg fra 1776. Man aner bagved en bevidst eller ubevidst forbindelse med hollandsk-frisiske byggetraditioner.

Husets bygherre er postmester Herman Daniel Linde, der i 1758, formentlig umiddelbart efter opførelsen lod det brandtaksere. I protokollen beskrives huset som et grundmuret „tværhus“ (langhus) i to etager af elleve små fag, med tre fag kælder og dertil udhus med stald og bryggers. Vurderingssummen var 6000 mk.³³) Huset blev smukt udstyret med velindrettede

Rækken af Slotsgades mange gavlhuse brydes virkningsfuldt af enkelte langhuse som nr. 14, der er opført 1767 med postholdegården som forbillede, men i en jævner udformning.

værelser og gode mahognimøbler, og en rejsebogsforfatter C. G. Küttner fandt, at det som værtshus kunde måle sig med de bedste udenlandske.⁶⁴) Idag er husets officielle funktion en anden. Det er blevet lægebolig, men som et minde om dets postale fortid gemmes stadig husets gamle postskilt blandt de prydenstande, der nu forskønner dets indre. Hvad det ydre angår, har et smukt og velholdt haveanlæg yderligere forhøjet husets skønhedsværdi fra denne side og derved end mere fremhævet dets palækarakter.

Dette fine palæ har sikkert været forbilledet for det ingenlunde ubetydelige, men dog væsentlig jævner hus, Slotsgade

Peter Tordsens gavlhuis fra 1770, Slotsgade 29, har i sin facade samlet næsten alle den aabenraaske rokokos virkemidler, den tofags usymmetrisk placerede karnap, den dobbelte rokokodør med dørhammer og lynette, vinduesbryn og smedejernsankre, og dertil mere specielt den mærkelige dobbeltbuede omramning om indskrifttavlen over døren.

14. Det er ligeledes i to etager og har svungne bryn over vinduerne, en smuk muret portal og en indskrifttavle med dobbelte spejlmonogrammer i rokokokartouche³⁵⁾ og årstallet 1767.

Hvordan den sønderjyske rokoko komponerede en gavlfacade kan man f. eks. se af Slotsgade 29. Det er et bindingsværkshus i to etager bygget af Peter og Elsebe Torsen i 1770. Den grundmurede gavl er udført i byens pynteligste rokoko med de fremspringende bryn, en nydelig rundbuet dobbeltdør og den uundværlige karnap. Over døren findes en sandstens-tavle indrammet af en dobbeltbue i profilsten. Det er et såre overraskende motiv uden egentlig organisk kontakt med facadens komposition, og man fristes til at jævnføre det med de store sønderjyske skabes svungne afdækning opadtil, om ikke det havde et arkitektonisk forbillede i portalindramningen om

Schwennesens stiftelse, Sønderport 1, er et beskedent langhus fra 1772 med tre indrykkede gadedøre og med den høje tagrejsning brudt af to pyntelige gavlkviste mod gaden.

porten i nordfløjen på Augustenborg slots staldgård, som er dateret til 1764. Der må utvivlsomt være en forbindelse her.

Ved byens gamle indfart, Sønderport 1, ligger Schwennesens stiftelse, også den er et smukt udtryk for den sønderjyske rokoko i den mere beskedne form. Stiftelsen er grundlagt af købmand Jacob Schwennesen og hustru Catharina Schwennesen og er en lav eenetages længe fra 1772 med to tofags gavlkviste. På hver af disse findes en indskrifttavle med donatorernes navne samt SOLI DEO GLORIA (Gud alene æren) og opbyggelige sentenser. Det er et i det hele meget beskedent bygværk, det har således fjælleklædte endegavle. Det mærkeligste ved facadens udformning er de tre gadedøre, som under runde

buer er trukket dybt ind i huskroppen for derved at danne en art overdækket bislag. Der er små ruder fra stuerne ud til disse nischer, således at der er opnået noget af karnappens muligheder for at følge gadens færdsel. Gavlkviste hører vel egentlig mere barokken end rokokoen til, men blev trods det ved at være et yndet motiv og iøvrigt også et praktisk for tagrummets udnyttelse i de små provinshuse. Til gårdsiden er huset yderligere beskedent. Det har bindingsværksvægge og jævne halv-døre og over døren er i dørhammeren indskåret en kølbue,³⁶⁾ et egentlig gotisk motiv, som levede længe i den dekorative tømmermandstradition.

Ejendommen Slotsgade 33, der skal gå tilbage til før 1770, står nu med facadens røde mursten udækkede, idet den tidligere overpudsning fjernedes i 1925. Den prydes af en taggesims i profilsten og rummer bag midterfeltets tre fag en anselig forstue med svunget trappe op til øverste etage. Den røde mur harmonerer smukt med nabogården nr. 31, men vanskeliggør tydning af slægtskabet med 1700-årenes byggeri. I det hele er husets personalhistorie nok så betydningsfuld som dets arkitekturhistoriske, i 1800-årene var det en tid lang bolig for byens borgmester.³⁷⁾

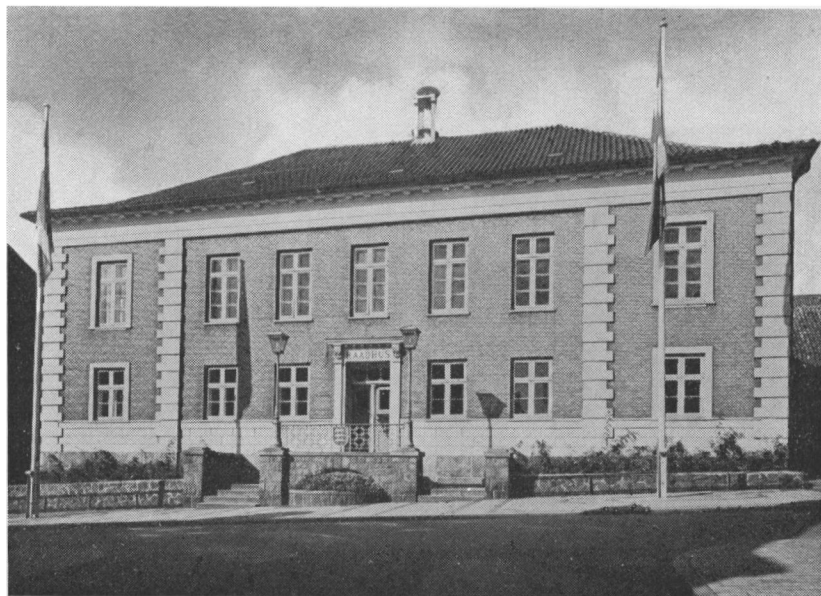
Et gavlkvisthus, Barkmøllegade 10, frembyder interessante træk.³⁸⁾ Det er desværre nylig ændret ved en ombygning. Det er tilmed med en vis sandsynlighed henført til en bestemt bygmester, nemlig Peter Callesen Søring,³⁹⁾ der virkede i Aabenraa i anden halvdel af 1700-årene, og hvis slægt i fem led har været bygmestre i byen. Til en nu forsvunden kirkegårdsport, som han har opført, findes bevaret end tegning, dateret april 1795.⁴⁰⁾ Visse træk fra denne port synes at gå igen i huset i Barkmøllestræde, og det samme gælder huset Nybro 14, opført i 1781.

Empire

Nyklassicismen,⁴¹⁾ stilen mellem rokoko og empire, har ikke sat noget afgørende præg på byggeriet i Aabenraa. At dømme efter, hvad der er bevaret, synes denne periode væsentligt at

være tilfaldet snedkerne. Adskillige ældre huse fik i årene op mod 1800 nye dobbeltdøre, hvori der gør sig en frodig glæde gældende over den nye stils udtryksmuligheder i kannelleringer,⁸²⁾ guirlander og medailloner. Også dørindramningen tog snedkerne sig af. De udformede flankerende søjler og udsavede pyntelige lynetter⁸³⁾ med indbygget lygte over de dobbelte døre. Adskilligt af denne træarkitektur er lykkeligvis bevaret endnu. Muligvis er der en forbindelse mellem det meget træarbejde og så tidens storartede træskibsbyggeri.

Empiren⁴⁴⁾ derimod gør sig værdifuldt gældende både i det officielle og i det private byggeri. Byen savnede i begyndelsen af 1800-årene et tidssvarende rådhus. I middelalderen havde der været et af præsteskabet dannet marianersamfund i byen, som havde sit kalentehus eller gildehus, der hvor rådhuset nu ligger. Efter reformationen og marianersamfundets opløsning tjente dette gildehus i en lang årrække som byens rådhus. Det gik op i luer sammen med så mange andre huse ved den store brand i 1610, hvorefter et nyt rådhus byggedes samme sted. Om dets udseende ved vi ikke meget. Fra omkring 1800 meldes, at det havde „et antikt Udseende“.⁸⁵⁾ Dets afløsning har en lidt kuriøs forhistorie. I 1819 var der på initiativ af lægen, dr. Neuber blevet opført et kursted på Lindsnakke nord for fjorden. En akvarel i Aabenraa Museum viser dets smukke placering. Af det loyale borgerskab fik det navnet Frederiksløst efter kongen, Frederik VI, og det indviedes med store fester og med store forventninger til dets fremtid. Dog trods landskabets skønhed og det smukke kurhus blev Aabenraa ikke dengang noget mondænt badested. Ideen var vel ikke helt ilde. I Holsten var der blevet anlagt flere badesteder med held, og den senere kong Christian VIII satte især pris paa Føhr, men ved Aabenraa fjord skuffedes forhåbningerne. Man fik da den ide at nedbryde det overflødige kurhus, som erhvervedes for 4320 rdl., og i 1828 genopføre det med visse ændringer som rådhus inde i byen. Det kom ialt til at stå byen i 19.335 rdl., hvoraf de 2728 rdl. måtte udredes af borgerne i form af en ekstraskat.⁴⁶⁾ En søn af den førnævnte bygmester P. Callesen Søring, også

C. F. Hansens rådhus, bygget 1828—30, er en rolig og værdig bygning med en symmetrisk facade af upudsede gule teglsten indenfor fløjfelternes kraftige rustik, der skaber illusion om at hjørnerne er forstærkede af store tilhugne kvadersten og derved giver facaden tyngde og kraft.

han bærende navnet Peter Callesen (1781—1872), forestod opførelsen. Han, der den 16. juli 1805 fik borgerskab som murermester,⁹⁷⁾ har indtil for nyligt også været anset for husets arkitekt. Nu har imidlertid kunsthistorikeren Knud Voss fremdraget Tyske Kancellis forestilling af 1828, hvori det siges, at udkastet til rådhuset skyldes konferensråd Hansen.⁴⁸⁾ Det er den fremragende arkitekt C. F. Hansen, der som overbygningsdirektør og arkitekturprofessor var alt offentligt byggeris næsten enevældige leder, der her er tale om. Mærkeligt nok figurerer Aabenraa rådhus ikke i samlingen af C. F. Hansens værker. Problemet er så, om C. F. Hansen har haft med det første udkast til bygningen at gøre, da den rejstes som kurhus, eller han blot har givet flytningsplanen en kunstnerisk afpudsning. Det er ingenlunde udelukket, at C. F. Hansen har tegnet bygningen i dens

første form, dels synes husets plan og opstalt kun at være ubetydeligt ændret ved flytningen, dels er det påfaldende, at huset står med upudsede mursten, mens C. F. Hansen efter empirens strenge krav ellers foretrak de roligere, overpudsede murflader. Kun i Sindssygehospitalet i Slesvig, som opførtes i 1818—20, altså netop samtidig med kurhuset ved Aabenraa fjord, har han anvendt murstenen udækket.

Huset fremtræder nu som en anselig toetages bygning på en sokkel af svære granitkvadre, formentlig de sidste synlige rester af det middelalderlige kalentehus. Huset står, som nævnt, med upudsede mure, blot findes over granitfoden et vandret rustikfuget bånd, og ligeledes er facaden opdelt ved lodrette rustikpilastre, der indrammer de to etfags enderisalitter, hvis vægt i kompositionen yderligere fremhæves af de kraftige vinduesomramninger. Opadtil afsluttes huset af en kraftig, overpudset gesims med tandsnitfrise, hvorpå det afvalmede tag hviler. Husets midte markeres i den strengt symmetriske facade blot af portalen, hvis arkitrav bæres af akantusvolutter.⁴⁹ Etagehøjden er varieret. Første etage har væsentlig større loftshøjde og derfor også større vinduer end stueetagen, et træk, der iøvrigt går igen i adskillige af C. F. Hansens bygninger. I øverste etage findes rådhusalen, der tidligt var prydet med malerier af danske konger. Salen er af en ganske anselig størrelse og kom derfor ikke alene til at tjene officielle formål. I en årrække, indtil større sale blev bygget, tjente den tillige som ramme om borgerskabets fester. Rådhuset indviedes den 18. oktober 1830. Det har et enkelt og værdigt, næsten alvorligt udseende. Det understreges tydeligt i det ydre, at her er øvrighedens sæde.

Den borgerlige empire belyses bedst af to enkle langhuse, Slotsgade 31 og Storegade 24. Det sønderjyske eller specielt aabenraalokale præg er nok her mindre stærkt udtalt end i husene fra 1700-årene. For huset i Slotsgade kommer det mest til orde i udformningen af dørpartiet. Den smukke, udskårne dør med nyklassiske motiver er indfattet i en omramning af træ, og over fløjddørene findes en lynette med udskårne guirlander og indbygget lygte. Facaden står med upudsede røde sten. Det

Typisk for den spartanske borgerlighed i Sjette Frederiks dage er empirehuset Storegade 24, et enkelt rødstenshus uden andre prydelser end den overkalkede gesims, men med en fast og værdig holdning.

var egentlig i lige grad et brud med den forudgående bygnings-tradition og med empirens ellers strengt hævdede krav, men er ingenlunde uden sidestykke i andre jyske byer, dog fortrinsvis de vestjyske som f. eks. Ringkøbing og Varde. Også Storegade 24 står i røde sten rejst på en solid kampestenssokkel. Udover taggesimsen er al ydre prunk forsaget. Huset virker alene ved gode målforhold, taktfast vinduesfordeling og med gadedøren i midten yderligere fremhævet af fritrappen. Portfaget er holdt udenfor husets almindelige symmetri. Såvel porten som døren har smukt murede buestik, der bekræfter det reelle håndværk i husets tilblivelse. Bag den enkle facade, borgerlig og jysk,

ikke specielt sønderjysk, findes stadig en ganske anselig og værdsat bolig.

Klassicismens præg holdt sig længe i den jyske provins, også i Aabenraa. Et af de sidste steder denne faste stilopfattelse gav en facade holdning og værdighed var Svaneapoteket,⁸⁰⁾ oprettet i 1851 af nationale og tildels medicinske grunde i et vist modsætningsforhold til det ældre Løveapotek. I 1857 ombyggedes huset i Ramsherred 45, hvor apoteket stadig har haft til huse, for at fremskaffe rummelige apotekslokaler og en stor privatbolig. Det er et gavlhus, men som sådan kun lidet kendeligt i gadens husrække, idet taget er afvalmet mod gaden. En kraftig gesims understreger den horizontale linie, og facaden er dækket af puds, rustikfuget og med profilerede vinduesindfatninger. Netop disse sidste er mærkelige, idet de ikke, som vanligt er, følger vinduesrammen parallelt, men er bredere forneden. Dette motiv, oprindelig ægyptisk, leder usøgt tanken til Thorvaldsens Museum i København. Der må direkte eller indirekte være en forbindelse mellem Svaneapoteket og museets bygmester, Gottlieb Bindesbøll.

Stilkopiering og nyromantik

Omsvinget fra klassicismens rolige byggekultur til de følgende årtiers forvirrede kopiering af de historiske stilarter føles særlig brat i Aabenraa. Kun tre år efter Svaneapotekets værdige facade byggede den kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup (1815—89) en nybygning for den günderothske stiftelse på hjørnet af Persillegade og Nygade. Stiftelsen er oprettet i 1743 af overintendant over de gråstenske godser, kammerråd Henrik Günderoth, dennes hustru og broder. Winstrup, der i kraft af sit embede fik med en del offentlig byggeri at gøre, gav i 1860 huset en efter samtidens opfattelse bekvem indretning med bolig for otte familier, der hvert år tillige fik en mindre sum af stiftelsens legatmidler. Som byggemateriale er anvendt små gule sten, der fremtræder upudsede. Dertil er facaden udformet med en art renaissancemotiver, der virker besynderlig frem-

medartede, og som gør det umuligt for dette bygværk at glide harmonisk ind i rækken af byens gode huse. Det er et udpræget individualistisk bygværk, der tilmed ikke hører til Winstrups bedste, og er ganske uden kontakt med god lokal byggeskik.

Årene under preussisk styre betød nærmest en stilstand for byggeriet i Aabenraa. Folketallet stagnerede, og der byggedes følgelig ikke mange private, borgerlige huse. Det officielle byggeri er helt uden føling med de hjemlige traditioner og havde et afgjort preussisk præg. Det gælder især arkitekt Jablonowskis store og uroligt virkende murstenshuse, Statsskolen, opført 1906, Tinghuset fra 1907 og navnlig Amtshuset fra 1901, som Marcus Laesen og sikkert flere med ham i den frembrydende funktionalismes år gerne havde set dynamit under.⁵¹⁾ Biblioteket i Rådhusgangen, der skyldes arkitekt Gyssling, Slesvig, er et jævnt rødstenshus fra 1914 i en mere stilfærdig udformning.

Et udtryk for den samtidige danske murstensarkitektur er Nordslesvigsk Folkebank, opført 1911—12 af arkitekt Niels Jacobsen⁵²⁾ (1865—1935). Han var født i Aabenraa, men fik sin gerning i Odense. Trods dette bevarede han gennem årene både forbindelsen med Aabenraa og interessen for sønderjyske forhold, og fødebyen har da også fået et par af hans bedste værker, blandt hvilke den i 1903—04 opførte St. Jørgens kirke. Nordslesvigsk Folkebank er en hjørnebygning med skråt afskåret hjørne, opført af røde mursten på granitsokkel, med anvendelse af sandsten til enkelte dekorativt bærende led og med overpudset gesims. Over indgangsportalen på hjørnet knejser i relief de slesvigske løver. Stueetagens banklokaler har store rundbuede vinduer, mens beboelsesetagen ovenover nok har store trefags vinduer, men de er efter gammel skik delt op i mange små ruder. Der er i denne interesse for detaillén og i det omhyggelige og rige materialevalg noget, der er såre typisk for den retning i dansk arkitektur, der præges af Hans J. Holm og Martin Nyrop, som også havde været Niels Jacobsens lærere. Der er tillige en optimistisk glæde over arkitekturens udtryksmidler uden det alt for prangende, som skæmmér adskillige bankbygninger. Bankbygningen blev 1937—38 ombygget og

moderniseret af Niels Jacobsens søn, arkitekt Axel Jacobsen (f. 1896).

Mere mærkelig og tillige kendt over det ganske land er et andet værk fra den tyske tid af en dansk arkitekt, nemlig „Folkehjem“. Under Køller-regimentets hårde år, da det danske arbejde hindredes på så mange måder, blev også de nationale foreninger husvilde. For at skaffe sig husly købte man da „Schweizer-Halle“ ved landevejen til Haderslev, et hus, der, som det oprindelige navn siger, i det ydre absolut ikke på nogen måde røbede, at her var danskhedens sæde. Ejeren havde overladt lokaler til danske møder og nød følgelig ikke mere myndighedernes bevågenhed. Han var derfor villig til at sælge, og i 1900 ordnedes købet for 30000 mark.⁵³) Huset, der omdøbtes til „Folkehjem“, blev imidlertid hurtigt for lille, og i 1910 gik arkitekt J. Magdahl-Nielsen (1862—1941) i gang med en ombygning og tilbygning. Også Magdahl-Nielsen havde været elev af Holm; men han foretrak ved løsningen af denne meget bundne opgave i stedet for de romantiske røde sten at bygge i en barokpræget form med overpudsede, kalkede mure, palæstil sagde man den gang, og som med sine hvide mure og tunge mansardtage var højt værdsat i de første årtier af det 20. århundrede. Nybygningen med en barokpræget herregårdsfacade med fronton og tagrytter var det ingenlunde nogen let sag at føje sammen med de bestående bygninger i den gemytlige sveitsiske konditoristil, de er siden noget forenkede, og da grunden tilmed krævede en skæv og usymmetrisk udfoldelse, er der ikke og kunde der ikke gøres meget for at samle hele anlæget til en fast komposition. De enkelte dele virker for sig, afvekslende og lunefuldt med tildels overraskende forskydninger. Der er på denne måde ingenlunde kommet noget kedeligt bygværk ud af det, men det præges alligevel ikke så meget af en samlet æstetisk doktrin, men mere af historien og livet, og det er end mere blevet tilfældet, efter at H. P. Hansen fra dets altan den 17. november 1918 holdt sin berømte tale til den tusindtallige skare, der slet ikke kunde rummes i bygningen.

Efter genforeningen

I årene efter genforeningen er der blevet bygget meget i Aabenraa. Det vil selvfølgelig ikke være muligt at nævne alle de huse fra den sidste menneskealder, der på en eller anden måde kan påkalde opmærksomheden. Af de hjemlige arkitekter må her fremhæves Jep Fink (f. 1882). I 1922 var Sønderjyllands Højspændingsværk blevet stiftet, og samme år begyndte man at opføre værkets bygning med Fink som arkitekt. Bygningen er konstruktivt moderne ved at være opført af jernbeton, hvad man dog endnu dengang fandt fornødent at skjule bag røde sten. En ny hovedfærdselsåre blev anlagt, hvor forud Made-stien havde snoet sig langs grønne enge fra Havnen og til Nørreport. Vejteknikere og motorfolk har på grund af denne bekvemme gennemkørsel savnet det sædvanlige argument for at gå til angreb på byens gamle hovedgade, hvor selv fritrapperne uantastet får lov at brede sig på den knebne fortovsplads. Ved denne nye gade rejstes i tyverne flere af Finks bygninger, ikke upåvirkede af den nyvågnede interesse for den danske klassicisme, da man træt af de røde murstens usymmetriske romantik og de hvide palæers fornemhed genopdagede C. F. Hansen og hans krav om enkle, rene former. I 1923—25 byggedes Theatret, en grå overpudset bygning med pilasterbåret trekantfronton og med en facade, der trods den beskedne udstrækning alligevel er karakteriseret som et kunstens tempel, omend nu for lille til de krav, der stilles til et kommende sønderjysk landsteater. Noget større i formatet er post- og telegrafvæsnets bygning på gadens anden side fra 1925 med Hardorff'ske mindelser i kompositionen. Den, der vil rette stil, kan pege på det lige antal vinduer under frontonen. Det havde Harsdorff næppe kunnet finde på. De upudsede mure og mansardtaget danner den stil-mæssige overgang til Grand Hotel (1925—26) med stærkere tilknytning til ældre sønderjysk arkitektur, en lang, rolig facade af upudsede gule sten under et mod gavlene halvt afvalmet mansardtag, måske arkitektens mest helstøbte værk.

Siden 1929 har Knud Lehn Petersen (f. 1890) været kgl. bygningsinspektør for Fyn og Sønderjylland. Som følge heraf er

det faldet i hans lod at bygge Landsarkivet i 1933 og Toldkammerbygningen i 1941. Arkivbygningen⁵⁴) ved Haderslev landevej på en af byen skænket grund har de tidligere provinsarkiver til nærmeste forbillede med en uden synderlig skæven til den just frembrydende funktionalisme symmetrisk, rolig og værdig facade i gule sten, domineret af magasinrummenes gennemgående, slanke vinduer.

Toldkammerbygningen er for så vidt mere overraskende med en morsom udnyttelse af de muligheder, en skæv trekantet grund ved havnen har givet. Det er en beskeden eenetages gul-kalket bygning med udkiksaltan, med visse barokke mindelser og med bygningens officielle funktion også stærkt understreget i det ydre.

Skal man da efter denne rundvandring blandt de gamle huse søge at samle det mest typiske i et enkelt symbol, må det blive Vægterpladsen. Ikke middelalderkirken St. Nicolai, ikke dronning Margrethes Brundlund, heller ikke en perle som postholdergården, men netop det såre enkle, meget hyggelige parti med de små, lave huse, som taget hver for sig ikke er af synderlig kunstnerisk værdi, og hvis dekorative detaljer baade er enkle og få. Skønheden fremstår ved samspillet mellem de enkelte huse, i en enkelt vel anbragt taggesims eller i smedjersankrenes dekorative accent indenfor den glatte murflades harmoniske opdeling ved døre og vinduer, samt endelig ved stedets *undefinerlige* stemning, som ikke lader sig analysere tilbunds. Det var derfor såre rimeligt, at Aabenraa by på sine nødpengesedler i 1920 satte Vægterpladsen i en enkel stregtegning. Den var det rette symbol, da så mange af Sønderjyllands kendte bygninger, såsom Dybbøl mølle, Broager kirke og Sønderborg slot, pludselig fik dekorativ møntværdi. Også i dag er Vægterpladsen byens stemningsvækkende arkitektursymbol.

Gransker man et enkelt af husene som nr. 2 nærmere, finder man, at det går tilbage til første halvdel af 1700-årene. Det tilhørte siden Jørgen Berthelsen og var til brandassurance vurderet til 1830 mk. På grunden stod da et gavlhus på 13 fag, en stald på tre fag under halvtag og et langhus med to våninger på

Vægterpladsen er utvivlsomt det oftest gengivne parti i Aabenraa. De små kaikede, legetøjslignende huse med den stejle gavl yderst på fløjen frembyder uden bemærkelsesværdige arkitektoniske momenter en hyggelig og stilfærdig provinsidyl af en sjælden harmonisk stemning.

tilsammen seks fag.⁵¹⁾ Som det ofte var tilfældet, var stalden en bulhusbygning. Den forsvandt i 1799, hvorimod de to våninger ved en ny taksation figurerer uforandret, mens gavlhuset af bindingsværk er vokset til 16 fag. De tre nye fag er tillige med gavlen opført i grundmur.⁵⁶⁾ Kort efter er Jørgen Berthelsen åbenbart død. Ejendommen blev delt, og der foretoges i 1803 en ny vurdering. Seksfags langhuset tilhørte derefter Johan Riedel og sattes til 540 mk., hvad der betegner en forhøjelse på 10 mk. pr. fag. Gavlhuset deltes således, at de tre nye grundmurede fag kom til at tilhøre Godske Johan Asmussen. Det var vurderet til 400 mk. Det er det nuværende Vægterpladsen nr. 2 med den kendte stejle gavl.

Resten af huset, bindingsværk med grundmuret gavl mod vest, vurderedes naturligvis ikke så højt, nemlig kun 110 mk.

pr. fag eller 1430 mk. ialt. Det tilhørte Christian Christiansen Weybull.⁶⁷⁾ For den arkitektoniske udredning er der ingen grund til at fortsætte med de enkelte huses bygningshistorie. Det er helheden og samspillet, der er afgørende.

Der findes rundt i Aabenraa flere små gavlhuse og karnaphuse, som alle bidrager til at præge de gamle bydele, og der findes huse med historiske minder som J. P. Junggreens fødested i Gildegade, også det er et gammelt gavlhus. Og der findes ved den nye søndre indfart til byen de røde længer med åbne gårde, som vidner smukt om moderne byggeprincippers hensyntagen til sol og luft, og som byder paa den herlige udsigt over den evigt skiftende fjord fra sine stuer. Der findes adskillige huse, der nok kunde siges mere om, og der findes endelig også huse som den gamle amtsbanegård, nu rutebilstation, hvor man må erkende ordets afmagt.

Men det, der gør en vandring blandt Aabenraas gamle huse så fortryllende, er i og for sig alligevel ikke summen af de enkelte huses arkitektoniske værdier, for lige så store værdier kan man nok finde andetsteds, det er netop helheden og harmonien. Grundene er ikke overbebygget, der er næsten alle vegne plads til små haver eller ialt fald en hyldebusk. Der er intet, der klæder gamle huse som en passende indramning af grønne træer. Modsætningen mellem de røde tages faste masse og det grønne bladhangs luftige kroner, mellem stammers og grenes lunefulde linier og arkitekturens logiske lodret og vandret, bidrager til at give husene den skønneste præsentation. Står tilmed syrener og guldregn i flor, er idyllen iuldkommen. Ialtfald udadtil. Det vil være en vigtig opgave for bystyret i Aabenraa at bevare denne idyl. De moderne fredningsprincipper, der hellere samler sig om helheder end om måske i og for sig mere værdifulde enkelte huse, er også tillempet på Aabenraa, hvor f. eks. en række af Slotsgades små huse er fredede, så fremtiden forhåbentlig kommer til at ændre så lidt som muligt ved denne mærkelige gade, hvor husene, søfolks og skibsbyggeres, ligger side om side „som en række kahytter“ for at bruge Hugo Matthiessens træfende udtryk. Men fredningen er ikke nok, og det er heller ikke

nok, at idyllen bevares udadtil. Husene må stadig kunne frembyde brugbare og attråværdige boliger. Endelig vil det være ønskeligt, at nybygninger f. eks. i Slotsgade og Nybro—Nygade afpasses efter omgivelserne. Ikke at de skal være pasticher af gamle huse, absolut ikke; men en dygtig arkitekt vil altid bl. a. ved passende målforhold kunne indpasse et nyt hus blandt gamle, så man kan se på begge med glæde. Det skulle synes, som Aabenraa har bedre muligheder end mange andre byer for at bevare og udnytte den forpligtende arv af gamle huse.

Mærkeligt nok har de arkitektoniske idyller ikke i nogen overvældende grad fristet malerne. De har snarere søgt egnens landskabelige skønheder, og flere har i farver prist byens skønne beliggenhed. En kunstnerisk reproduktion af den rette stemning fra de gamle Aabenraa-huse finder man snarere i Marcus Lauesens „Og nu venter vi paa Skib“, hvor der er fanget noget af den særlige atmosfære i et gammelt hus med en endnu levende tilknytning til den store sejlskibstids sidste epoke med afspejlinger både af det provinsielt aflukkede og af de vide perspektiver i tid og i rum.

NOTER

- ¹⁾ Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa, 51—81 (Khvn. 1925).
- ²⁾ Troels Fink i Historikergruppens Danmarkshistorie II, 106 (1951); adskillige eksempler hos Langberg: Dansk Byggeskik 1792-1942, 61-62.
- ³⁾ Nis Hanssen: Iagttagelser paa en Reise; Sønderj. Aarb. 1895, 218.
- ⁴⁾ Vor Hjemstavn, 139-40. (Aabenraa 1928).
- ⁵⁾ Saksens Danesaga, Olriks oversættelse II, 228. (Khvn. 1925).
- ⁶⁾ Knudetømring eller laftetømring, byggemåde med vandrette stammer lagt over hinanden og krydset i hjørnerne.
- ⁷⁾ Mogens Clemmensen: Bulhuse I-II (Khvn. 1937) giver en skildring med tilhørende opmålinger af alle kendte danske bulhuse.
- ⁸⁾ Peter Holm: Den gamle By Aarhus, 229-33. (Aarhus 1951).
- ⁹⁾ Dørhammeren er i bindingsværket den vandrette bjælke, der ligger over døren.
- ¹⁰⁾ Løsholt er den vandrette tværbjælke mellem bindingsværkets lodrette stolper.
- ¹¹⁾ H. Langberg i Weilbachs Kunstnerleksikon I, 183.
- ¹²⁾ Vindskierne er de brædder, der dækker tagefl langss gavlens kanter.
- ¹³⁾ H. N. Clausen: Af min Reisedagbog 1818. Udg. ved Carl S. Petersen, 75. (Khvn. 1918).
- ¹⁴⁾ Johan Caspar Lavaters Rejse til Danmark 1793, udg. af Louis Bobé, 14. (Khvn. 1898).
- ¹⁵⁾ L. M. Wedel: Indenlandske Reise I, 79. (Khvn. 1803).
- ¹⁶⁾ Vilh. Lorenzen: Det danske Hus I, 24. (Khvn. 1920).
- ¹⁷⁾ Pilaster er en flad murpille, der foregiver at hvile på husets sokkel og at bære indskrifttavlen over vinduet.
- ¹⁸⁾ Adskillige døre og andre detaillier er gengivet i E. Sauermann: Kleinstadtbilder aus Schleswig-Holstein: Apenrade. (Flensborg 1909).
- ¹⁹⁾ Wedel: Indenlandske Reise I, 79. (Khvn. 1803).
- ²⁰⁾ Sst. 80.
- ²¹⁾ Risalit er et bygningsfremspring, omfattende et eller flere fag.
- ²²⁾ Vilh. Lorenzen i Tønder gennem Tiderne, 538. (1943).
- ²³⁾ I bindingsværkets arkitekturhistorie må senmiddelalderens gotiske stil siges at vare ved til hen mod 1500-årenes slutning. Et karakteristisk træk er de høje slanke knægte uden videre snitværk, men med facetagtig tilspidset ryg.
- ²⁴⁾ Renaissance, der egentlig betyder genfødsel af oldtidens kunst

og kultur, betegner i dansk arkitektur tiden fra omkring 1550 til ca. 1650, hvis bindingsværk foretrak rigt udskåret tømmer, korte konsolformede knægte og stærke farver.

²⁵) H. H. Engquist: Sønderjyske Byer, 40. (Khvn. 1951).

²⁶) Den gamle Bys Aarvog 1948, 11.

²⁷) Barokstilen, der omfatter tiden ca. 1650 til 1740, anlagde i højere grad end de foregående stilarter et helhedssyn på bygningen og krævede kraftig monumental virkning og symmetriens krav overholdt. Et af stilens virkemidler, der lettest lod sig overføre til små borgerhuse, var de kraftige, skyggegivende gesimser.

²⁸) Jep Fink i tidsskriftet Danmark II, 363. (1941—42).

²⁹) Rokokostilen, ca. 1740—70, arbejder med mindre kraftige midler end barokken og ynder at opdele facaderne ved pilastre eller lisener, kun lidt fremspringende vægpiller. Den foretrækker blødere former, overholder symmetrien og lader ikke det lunefulde, der præger dekorative enkeltheder, gøre sig gældende i husenes facader.

³⁰) Chr. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rokokotiden, 29. (Khvn. 1930); samme: Borgerhuse, 21 (Khvn. 1943).

³¹) Rustik er efterligning i murværk af kvadersten med brede fuger.

³²) Fordakning er gesims over dør eller vindue.

³³) Aabenraa bys brandtaxationsprotokol 1754 ff., 3. viertel, 118. (Landsarkivet i Aabenraa).

³⁴) Refereret i Vor Hjemstavn, 139—40. (Aabenraa 1928).

³⁵) Kartouche er et dekorativt rammeornament.

³⁶) Kølbue er en svunget spidsbue, der ligner et omvendt tværsnit af et skib med køl, et yndet motiv i bindingsværksdekoration.

³⁷) Carl E. Johnsen: Den gamle Borgmestergaard; Vor Hjemstavn, 324—28. (Aabenraa 1928).

³⁸) H. H. Engquist: Sønderjyske Byer, 46.

³⁹) H. Langberg i Weilbachs Kunstnerleksikon I, 183.

⁴⁰) Haupt: Kunstdenkmäler V, 229. (1924).

⁴¹) Nyklassicismen, ca. 1770—1800, hentede, som navnet siger, ny inspiration i antikken. For borgerhusene betød det blot en yderligere forenkling, hvor det antikke kun gjorde sig gældende i dekorative enkeltheder af spinkel karakter.

⁴²) Kannelurer er lodrette, fordybede riller f. eks. i søjler og pilastre.

⁴³) Lynette er et oftest buet felt i en dør- eller portåbning over dørflojlene.

⁴⁴) Empiren, den pompøse franske kejserstil, fik i Frederik VI's Danmark, hvor den i forskellige faser beherskede arkitekturen ca. 1800—60, en jævn og meget borgerlig udformning, men kunde tillige i offentlige bygninger med enkle midler udfolde en tung og magtfuld monumentalitet.

⁴⁵) Wedel: Indenlandske Reise, 81.

- ⁴⁶⁾ Carl E. Johnsen i Vor Hjemstavn, 159 ff. (Aabenraa 1928).
- ⁴⁷⁾ Venligst meddelt af landsarkivar F. Gribsvad.
- ⁴⁸⁾ Knud Voss: Empirens danske rådhus; Arkitekten, ugehefte, 279. (1954).
- ⁴⁹⁾ Arkitrav er en tværbjælke, der hviler på akantusvolutter, det vil sige bærende knægte med bladornamenter.
- ⁵⁰⁾ E. Dam: De danske Apotekers Historie III, 81. (Khvn. 1933).
- ⁵¹⁾ Marcus Lauesen: Sønderjylland; Danmark i Tekst og Billeder, red. af H. V. Clausen, 442 (Khvn. 1931—35).
- ⁵²⁾ Jens Christensen: Niels Jacobsen. Arkitekten, ugehefte XXXVII, 41. (Khvn. 1935).
- ⁵³⁾ M. A.: Folkehjem; Sprogforeningens Almanak 1905, 49—52. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik III, 297 ff. (Khvn. 1932).
- ⁵⁴⁾ Frode Gribsvad: Landsarkivet i Aabenraa; Fortid og Nutid X, 1—20. (1933—34).
- ⁵⁵⁾ Aabenraa bys brandtaksationsprotokol 1744 ff. 4. kvartal nr. 218. (Landsarkivet i Aabenraa).
- ⁵⁶⁾ Aabenraa bys brandtaksationsprotokol 1795 ff. 4. kvartal nr. 48. (Landsarkivet i Aabenraa).
- ⁵⁷⁾ sst.